

СПОСОБИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

WAYS OF JUDICIAL PROTECTION OF CIVIL RIGHTS

Стрижеус Д.А., аспірант

Львівського університету бізнесу та права

ORCID ID: 0009-0004-2595-2400

Стаття присвячена проблемам судового захисту цивільних прав. Судовий захист цивільних прав включає систему відповідних способів, якими забезпечується доступність правосуддя, безперервність захисту цивільних прав, що відповідає принципу верховенства права та частині першій статті 8 Конституції України. Способи захисту цивільних прав вирізняють їх судовий захист від інших видів захисту прав і свобод людини і громадянина. У статті з посиланнями на законодавство наведено перелік способів захисту цивільних прав, надано аналіз особливостей кожного із визначених способів захисту цивільних прав у суді, звернута увага на позиції вчених щодо цих проблем. Зокрема, до способів захисту цивільних прав віднесено: визнання права, яке реалізується через подання відповідного позову до суду у випадках, коли належне певній особі право не визнається або оспорується іншою особою або у разі відсутності в неї документів, що засвідчують приналежність їй цього права. Ще одним способом захисту цивільних прав є визнання правочину недійсним, що застосовується з метою відновлення становища, яке мало місце до укладення правочину. Окремо виділено можливість застосування заходів, спрямованих на відновлення порушеного суб'єктивного права або припинення дій, які супроводжуються порушенням суб'єктивних цивільних прав особи, примусове виконання обов'язку в натурі, зміна та припинення правовідношення або ж відшкодування збитків та іншої майнової шкоди, заподіяних порушенням цивільних прав особи. Окремо виділено відшкодування моральної (немайнової шкоди), обумовленої наявністю у особи моральних страждань, що виникли з неправомірних діяльності іншої особи, а також визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади чи місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових, якщо ними заподіяно шкоду особі. У статті також зазначається, що згадані вище способи судового захисту цивільних прав мають універсальний характер, не є вичерпними, оскільки суд може захистити цивільне право або інтерес особи іншим способом відповідно до закону або ж договору, у зв'язку із чим наведено результати аналізу відповідної судової практики.

Ключові слова: цивільні права, захист цивільних прав, судовий захист цивільних прав, форми захисту цивільних прав, способи судового захисту цивільних прав.

The article is devoted to the problems of judicial protection of civil rights. Judicial protection of civil rights includes a system of appropriate methods that ensure the availability of justice, the continuity of protection of civil rights, which corresponds to the principle of the rule of law and the first part of Article 8 of the Constitution of Ukraine. Ways of protecting civil rights distinguish their judicial protection from other types of protection of human and citizen rights and freedoms. The article with references to legislation provides a list of ways to protect civil rights, provides an analysis of the features of each of the identified ways of protecting civil rights in court, and draws attention to the positions of scientists regarding these problems. In particular, the methods of protection of civil rights include: recognition of the right, which is implemented by filing a corresponding lawsuit in court in cases where the right belonging to a certain person is not recognized or disputed by another person or in the case that she does not have documents certifying that she owns this right. Another way to protect civil rights is to declare the deed invalid, which is used to restore the situation that existed before the deed was concluded. Separately, we will highlight the possibility of applying measures aimed at restoring the violated subjective right or stopping actions that are accompanied by a violation of the subjective civil rights of a person, forced performance of an obligation in kind, changing and terminating the legal relationship, or compensation for losses and other property damage caused violation of a person's civil rights. Separately, we will highlight compensation for moral (non-property) damage caused by the presence of moral suffering in a person, which arose from the illegal activities of another person, as well as the recognition of illegal decisions, actions or inaction of a state authority or local self-government body, their officials and employees, if they caused damage to a person. The article also notes that the above-mentioned methods of judicial protection of civil rights are of a universal nature and are not exhaustive, since the court can protect a civil right or the interest of a person in another way in accordance with the law or a contract, in connection with which the results of the analysis of the relevant judicial practice

Key words: civil rights, protection of civil rights, judicial protection of civil rights, forms of protection of civil rights, methods of judicial protection of civil rights.

Гарантованість та можливість реалізації цивільних прав визначається наявністю ефективної системи їх захисту. У цій системі важливе місце займає судовий захист цивільних прав, який реалізується через відповідні способи захисту, тобто матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на порушника [1].

Перелік способів судового захисту цивільних прав наведено у частині 2 статті 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України): 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Причому законодавець

передбачає можливість розширення цього переліку судом, який може застосувати й інші встановлені договором або законом способи захисту [2].

Можливість застосування певного способу захисту цивільних прав залежить від змісту суб'єктивного права, за захистом якого особа звертається до суду, а також і від особливостей порушення цивільних прав суб'єктів права, які суд зобов'язаний з'ясувати при аналізі предмету та підстав позову, дослідженні характеру порушеного права та можливостей його захисту в обраній позивачем спосіб.

Законодавець закріплює принцип універсальності способів захисту цивільних прав, можливість їх застосування до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав [3].

У юридичній літературі з цього приводу відзначається, що застосування будь-яких засобів правового захисту матиме сенс лише за умови, якщо обрані суб'єктом порушеного права способи захисту є ефективними, відповідають принципам права, передбачені законом або договором, а їх застосування спричиняє потрібні результати, матиме найбільший ефект по відновленню відповідних прав, свобод та інтересів на стільки, наскільки це можливо [4].

Першим способом захисту, передбаченим статті 16 ЦК України), є визнання права, яке може здійснюватися шляхом подання позову про визнання права у випадках, коли належне певній особі право не визнається, оспорується іншою особою або у разі відсутності в неї документів, що засвідчують приналежність їй права. Подібні позови подаються з метою визнання права власності чи інших речових прав на певне майно відповідно до статті 392 ЦК України, наприклад, щодо визнання права авторства на твір науки, літератури, мистецтва (статей 423 і 432 ЦК України). Цей спосіб захисту цивільних прав не пов'язаний з безпосереднім порушенням права особи, може поєднуватися з іншими позовами, наприклад, щодо вимог про захист права власності з віндикаційним, негативним позовом або з позовом про виключення майна з опису або звільнення з-під арешту. Маємо просто констатувати, що метою подання цього позову є усунення невизначеності у належному особі суб'єктивного праві або ж створення сприятливих умов для здійснення суб'єктивного права особою.

Важливим способом захисту цивільних прав є подання згідно із статтями 215–236 ЦК України позову до суду про визнання правочину недійсним у випадках, коли необхідно відновити становище, що існувало до укладення правочину, якщо мало місце порушенням умов його дійсності на час укладення цього правочину. Суб'єктом звернення до суду можуть бути не лише сторони недійсного правочину, але й інші особи (представники неповнолітніх і малолітніх дітей, представники обмежено дієздатних чи недієздатних осіб, інші зацікавлені особи), які переслідують ціль застосування наслідків його недійсності, тобто реституції, відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої укладенням такого правочину.

Враховуючи, що порушення цивільних прав особи може мати характер тривалої дії, законодавство передбачає окремим способом захисту таких цивільних прав припинення протиправної діяльності шляхом звернення до з позовом, який подається до суду, зокрема, у випадку, коли іншою особою чиняться перешкоди у здійсненні власником повноважень користування та розпорядження належним йому майном. Такий позов називається негативним, а особливості захисту цивільних прав через негативний позов визначені щодо майнових спорів статтею 391 ЦК України, а щодо фактів неправомірного використання об'єкта права інтелектуальної власності – статтями 424 і 432 ЦК України.

Зупинення неправомірної діяльності, яка порушує права суб'єктів цивільних правовідносин, можливе із наступним відновленням становища, яке існувало до порушення права. Такий спосіб захисту цивільних прав пов'язаний з застосуванням певних заходів, спрямованих на відновлення порушеного суб'єктивного права особи у стан, в якому воно існувало до його порушення. Отже, умовою подання такого позову є відсутність посягання на права особи, у випадку, коли суб'єктивне право не було припинене, і його можна було відновити шляхом усунення наслідків правопорушення. Прикладами тут можуть бути вимоги щодо усунення перешкод у здійсненні права власності, застосування наслідків недійсного правочину; виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; про заборону використання твору без дозволу автора.

Позитивним способом захисту цивільних прав вважаємо примусове виконання обов'язку в натурі, яке застосовується у випадках, коли відповідач зобов'язаний був вчинити певні дії по відношенню до позивача, але відмовився або уникає можливості виконати свій обов'язок, тобто за наявності зобов'язальних правовідносин між позивачем та відповідачем. Прикладами такого вирішення питання може бути ухвалення рішення суду про виконання роботи чи надання послуги за договорами про виконання робіт та надання послуг, про стягнення коштів при невиконанні обов'язку сплатити кошти за виконану роботу, наприклад,

за договором підряду, покладення обов'язку судом на сторону договору передати річ кредитору за договорами купівлі-продажу, міни, поставки, дарування з обов'язком передати річ у майбутньому.

Подібним до припинення неправомірної діяльності є зміна та припинення договірних правовідносин відповідно до статей 651 і 652 ЦК України у зв'язку з порушенням договору однією із сторін, що може бути оформлено як позов про зміну вартості некомплектного товару чи товару, асортимент якого не відповідає умовам договору купівлі-продажу відповідно до статей 670 і 684 ЦК України. Припинення правовідносин також можливе шляхом розірвання договору відповідно до статей 708, 726, 755, 782 і 783 ЦК України у зв'язку з невиконанням або неналежним його виконанням другою стороною.

Якщо вирішення питання про захист порушених цивільних прав неможливе шляхом виконання договору, повернення у попередній стан, який існував до виникнення проблем із порушенням прав, може бути застосований такий спосіб захисту цивільних прав, як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди у вигляді самостійної вимоги або ж у поєднанні з іншими вимогами, наприклад, з позовами про розірвання договору у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням його другою стороною, про примусове виконання обов'язку в натурі, про усунення перешкод у користуванні майном тощо. Підстави для застосування цього способу захисту цивільних прав встановлені статтями 22, 623, 624 та главою 82 ЦК України «Загальні положення про відшкодування шкоди» і передбачають наявність заподіяної особі майнової шкоди. Важливо відмітити, що цей спосіб захисту цивільних прав може застосовуватися не лише за порушення позадоговірних (деліктних) зобов'язань, а й договірних. Такі, зокрема, підстави для відшкодування заподіяної шкоди передбачені ЦК України за порушенням таких договірних зобов'язань як договір купівлі-продажу (статті 661, п. 3, 678, 700), договір дарування (стаття 721), договір найму (статті 766, 768, 776, 780), договір підряду (статті 848–850, 852, 858) та ін.

В інформаційну епоху зростання числа комунікацій зростає значення такого способу захисту цивільних прав відповідно до статей 23 та 1167 ЦК України, як відшкодування моральної (немайнової шкоди), якщо мало місце заподіяння такій особі моральних страждань, що виникли з неправомірних дій (бездіяльності) іншої особи та стали наслідком знищення чи пошкодження майна, заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті. Підставами для відшкодування моральної шкоди можуть слугувати: недобросовісне заявлення вимоги до суду про визнання особи недієздатною з наступною відмовою суду у задоволенні такої вимоги (стаття 39 ЦК України), визнання недійсним правочину, укладеного особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними чи недієздатним за межами їх дієздатності (статті 225 і 226 ЦК України); порушення особистих немайнових прав фізичної особи (стаття 280 ЦК України); прийняття неправомірних рішень, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування (стаття 1167), заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті особи (стаття 1168).

Важливою гарантією особистої свободи людини і громадянина та підприємницької діяльності є передбачений статтею 16 ЦК України такий спосіб захисту цивільних прав, як визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування їхніх посадових і службових осіб. Звичайно, у цьому випадку має бути чітко визначеним суб'єкт заподіяння шкоди, якими можуть бути органи державної влади чи місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи. Підставою для звернення

до суду з подібним позовом є факт ухвалення незаконних рішень, вчинення незаконних дій чи бездіяльності органів публічної влади, якщо це призвело до заподіяння шкоди особі. Додатковою гарантією тут є положення статей 1173–1175 ЦК України, за якими така шкода відшкодовується незалежно від вини цих органів влади або їх посадових і службових осіб.

Не дивлячись на те, що згадані вище способи захисту цивільних прав мають універсальний характер і можуть застосовуватись до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав, перелік засобів захисту цивільних прав, наведений у законодавстві не є вичерпним, а тому, відповідно до абзацу 2 пункту 10 частини 2 статті 16 ЦК України суд може захистити цивільне право або інтерес іншими способами, передбаченими договором чи законом.

Ця вимога також не є остаточною. У випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги та з врахуванням статті 5 ЦПК України може визначити у своєму рішенні інший спосіб захист порушеного цивільного права, який не суперечить закону» [5]

Законодавством з врахуванням статті 275 ЦК України встановлені певні особливості захисту особистих немайнових прав. У цих випадках застосовуються положення глави 3 ЦК України. Наприклад, земельне законодавство регулює відносини, у тому числі й цивільні, об'єктом яких є земля; сімейне законодавство містить норми щодо захисту цивільних прав, пов'язаних з сімейними відносинами, тощо. Рішення про вибір форм захисту порушених прав у цих випадках ухвалюється судом з врахуванням законів, що регулюють відповідні правовідносини, а також юридичних фактів, що обумовлюють виникнення спору. Імперативно встановлено, що у випадках, коли спеціальна норма іншого закону встановлює відмінний від визначеного статтею 16 ЦК України спосіб захисту цивільних прав, використовується спосіб захисту цих прав, передбачений спеціальною нормою [3].

Отже, законодавець виходить із міркувань пошуку найефективнішого способу захисту цивільних прав, під яким вчені пропонують розуміти такий, який спричиняє потрібні результати, матиме найбільший ефект по відновленню відповідних прав, свобод та інтересів на стільки, на скільки це можливо [4].

Прикладом може служити Постанова Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду (далі – КЦС ВС) від 25 квітня 2018 року у справі

№ 645/3265/13-ц, яка має дуже демократичний і прогресивний характер і скерована на захист прав суб'єктів цивільних правовідносин. Суд установив, що запровадження спеціального правила статті 1282 ЦК України («у разі відмови від одноразового платежу суд за позовом кредитора звертає стягнення на майно, яке було передане спадкоємцям у натурі») не виключає можливості застосування альтернативного способу захисту, зокрема пункту 5 частини другої статті 16 ЦК України про примусове виконання обов'язку в натурі. Тлумачення ж статті 1282 ЦК України окремо від інших норм ЦК України, на думку Першої судової палати КЦС ВС, позбавить кредитора права на захист своїх цивільних прав та інтересів у тому випадку, якщо на час його звернення до суду з відповідною позовною вимогою майно, яке було передано спадкоємцю у натурі, не збереглося. Тому Перша судова палата КЦС ВС ствердила, що відповідно до структури ЦК України кредитор на власний розсуд має право обрати один із усіх способів захисту, які надаються йому законом, якщо інакше правило в імперативному порядку не визначено у цивільному законі [4;6].

Підтвердженням висловленої оцінки є й позиція КЦС ВС у справі № 757/48758/15-ц. Позивач звернувся до суду з позовом до Лізингової компанії про розірвання договору фінансового лізингу та стягнення сплачених коштів. При підписанні цього договору сторони не дотрималися вимоги щодо нотаріальної форми договору, який у зв'язку із цим є нікчемним, є недійсним разом з усіма його умовами та не створює для сторін зобов'язань, що в ньому закріплені. Ухвалюючи нове рішення про часткове задоволення позову, Верховний Суд врахував, що у цій справі ефективним способом захисту порушених прав позивача є саме застосування наслідків нікчемності правочину та стягнення адміністративного платежу, сплаченого ним на користь лізингової компанії за нікчемним правочинном. Відповідно до правил статей 2 і 5 ЦПК України застосований судом спосіб захисту цивільного права відповідає критерію ефективності, його реалізація повинна мати наслідком відновлення порушених прав та інтересів [4;7].

Таким чином, особа, законний інтерес або право якої порушено, може скористатися способом захисту цивільного права, який прямо передбачений нормою матеріального права або може скористатися можливістю вибору між декількома способами захисту, якщо це не заборонено законом. Якщо ж спеціальні норми не встановлюють конкретних заходів, то особа має право обрати спосіб із числа передбачених статті 16 ЦК України з врахуванням специфіки порушеного права й характеру правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільне право України у двох частинах. Частина 1 : навчальний посібник / за заг. ред. проф. Кройтора В. А., доц. Кухврева О. Є., доц. Ткалича М. О. Запоріжжя, 2016. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/10201/Tsyvilne%20pravo%20Ukrainy_1_Navch%20posib_Kroitor_Kukhariev_Tkalych_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України : лист Верховного суду України від 01.04.2014 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073>
4. Погрібний С. О. Визначення способу захисту цивільних прв та інтересів. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_Pogribnyi_sposib_zahistu.pdf
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
6. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України : Лист Верховного суду України від 01.04.2014 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00073>
7. Постанова Верховного Суду у складі Першої судової палати Касаційного цивільного суду 25 квітня 2018 року у справі № 645/3265/13-ц. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=74120911&red=100003a39aa19675a5feb315ae06739c6f5478&d=5>
8. Постанова Верховного Суду у складі Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 19 червня 2019 року у справі № 757/48758/15-ц. URL: https://protocol.ua/ua/postanovna_ktss_vp_vid_19_06_2019_roku_u_sprav_i_757_48758_15_ts/